

ШТРИХИ ДО БІОГРАФІЇ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА ТА ЙОГО РОДИНИ

У публікації представлено два невідомі архівні документи: спогади про М.І.Костомарова його пасинка – О.М.Кисіля та автобіографічну довідку автора, які зберігаються у Прилуцькому краєзнавчому музеї. Висвітлюються цікаві подробиці приватного життя вченого під час його перебування в маєтку у с. Дідівці Прилуцького повіту впродовж 1874–1884 рр., а також уточнюється біографія О.М.Кисіля.

Ключові слова: Костомаров, Крагельська, Кисіль, Дідівці, Мордовцев, Горленко, Юнге.

Пізнання історичного минулого нашої Батьківщини – важлива складова формування національної свідомості українців. Неможливо досягнути всі тонкощі буття народу, не приділяючи особливого уваги біографіям знакових постатей, які творили не лише саму історію, але й науку. Ми здебільшого докладно знайомимося насамперед із творчим надбанням учених, а от подробиці їхнього приватного життя залишаються «поза кадром». Але саме вони й розкривають нам відому людину з невідомого ракурсу. На спадщину творця безпосередньо або ж опосередковано впливають його внутрішній світ, оточення у широкому та вузькому розумінні, суспільно-політичне тло й т.д. Щоб звести все це в єдину картину, необхідні різноманітні історичні джерела.

У фондах Прилуцького краєзнавчого музею імені В.І.Маслова зберігається чорновий варіант рукописного тексту спогадів О.М.Кисіля, датований 1927 р., про відомого громадського діяча, ученого, історика, етнографа, письменника, члена-кореспондента Петербурзької академії наук М.І.Костомарова. В останні роки свого життя, із 1874 по 1883 рр., він неодноразово перебував у с. Дідівці Прилуцького повіту Полтавської губернії (нині Прилуцького р-ну Чернігівської обл.). Маєток був власністю дружини М.І.Костомарова – Аліни Леонтіївни Крагельської, який дістався їй у спадок після смерті першого чоловіка. Спогади належать старшому синові А.Л.Крагельської, пасинкові М.І.Костомарова. Документ насичений інформацією про особливості приватного життя вченого: його звички, розпорядок дня, риси характеру, стан здоров'я, оточення, заняття тощо. Також джерело є цінним свідченням теплих сімейних стосунків родини Костомарових, їхнього ставлення до членів родини, прислуги та друзів. Усе це дозволяє зрозуміти, уявити та відтворити образ ученого як звичайної пересічної людини.

Ще один знайдений нами документ – це коротка автобіографічна довідка О.М.Кисіля (також 1927 р.). Варто сказати декілька слів про автора обох документів – Олександра Марковича Кисіля (1855–1933 рр.). Його матір, Аліна Леонтіївна Крагельська (1830–1908 рр.) – дружина М.І.Костомарова, полька за походженням – опанувала декілька мов, майстерно володіла мистецтвом гри на фортепіано й навіть була особисто знайома з композитором Ф.Лістом. Свого часу вона закінчила зразковий пансіон Де-Мельян, в якому

впродовж 1845–1847 рр. загальну й російську історію викладав М.І.Костомаров. Заручилася зі своїм вчителем у 1847 р. Після його арешту у справі Кирило-Мефодіївського товариства А.Л.Крагельська до 1851 р. разом із матір'ю вченого наполегливо добивалася помилування свого нареченого, активно листувалася з ним. Але під тиском сімейних обставин змушена була вийти заміж за полковника Марка Дмитровича Кисіля та прожила з ним 20 років. Останні п'ять років через хворобу чоловіка сім'я Киселів мешкала в його родовому маєтку в Дідівцях. У 1870 р. М.Д.Кисіль помер. Поховали його в Києві. У цьому шлюбі народилося троє дітей: старший син Олександр (1855 р.н.), Юлія (1857 р.н.) та Софія (1863 р.н.). Після смерті Марка Дмитровича доля таки звела Аліну й Миколу Костомарова, і вони одружилися в 1875 р. Микола Іванович замінив дітям батька. У 1885 р. мати передала сину у спадок дідівський маєток.

Олександр Маркович, починаючи з 1895 р., неодноразово обирався гласним (депутатом) Прилуцького повітового земства. Він завжди був принциповою, добропорядною й сумлінною людиною. Найактивніше О.М.Кисіль проявив себе на благодійницькій ниві. У Прилуках на Переяславській вулиці він збудував зразкову ковальську майстерню (за сприяння відомого мецената В.В.Тарновського-молодшого). Після революції майстерня стає артілью «Молот», потім «Жовтень», а пізніше – одне з найбільших прилуцьких підприємств – завод машинобудування для тваринництва. У 1902 р., працюючи членом повітової земської управи, О.М.Кисіль домігся відкриття другої міської амбулаторії у приміщенні колишньої гауптвахти поблизу казначейства. Особливу турботу він проявляв до сільських жителів. У 1902 р. Олександр Маркович подарував 18 дес. землі для облаштування зразкового навчального господарства з дворічною школою для сільських робітників. На жаль, земство не спромоглося звести будівлі, і подарована земля так і залишилася невикористаною за призначенням. У 1905 р. О.М.Кисіль подарував свою землю для будівництва в Дідівцях земської народної школи. Згодом відкрив у себе вдома майстерню для сільських дівчаток з виготовлення мережива та столярню – для хлопчиків. У 1909 р. на II Всеросійській виставці в Петербурзі роботи прилуцьких майстринь було відзначено великою срібною медаллю, а наступного року – золотою. 1910 р. О.М.Кисіль відкриває ще й відділення крою та шиття. Турботами Олександра Марковича навчання у школі було поставлене на досить високий рівень. Займався він і просвітницькою діяльністю. Читав лекції з сільського господарства, написав декілька книжок щодо поліпшення аграрного виробництва. Своїх дітей Олександр Маркович не мав, але дуже любив їх. Разом із дружиною власним коштом вони організовували в Дідівцях дитячий садок.

У 1914 р. (майже з дня заснування) О.М.Кисіль став редактором і видавцем громадсько-політичної, економічної й літературної газети «Прилуцький голос». Це – перший часопис, який почав виходити у Прилуцькому повіті. Після революції в О.М.Кисіля конфіскували все майно, хоча в нього налічувалося всього 200 дес. землі. Останні роки життя він із дружиною провів у Прилуках. У 1933 р. від голоду померла дружина, а через кілька днів не стало й Олександра Марковича. Подружжя поховане у Прилуках на старому кладовищі. Свого часу у Дідівцях була справжня «садиба творчості й добра». Нині,

як відомо, фонд М.В.Томенка «Рідна країна» спільно з народними депутатами України В.О.Дубілем та І.І.Куровським започаткував громадську акцію «Микола Костомаров повертається на Чернігівщину», її мета – відновлення музею-садиби М.І.Костомарова в Дідівцях.

Готуючи спогади до друку, упорядники намагалися вносити мінімальні зміни в текст. Так, максимально збережено особливості авторського стилю (не завжди правильно побудовані речення), архаїзми тощо. Документи подано в тій самій послідовності, що й в оригіналі. Текст міститься на п'ятнадцяти рукописних аркушах паперу розміром 22,5х35,5 см. На першому є помітка про те, що рукопис повинен був потрапити до музею діячів науки та мистецтва, але, на жаль, сліди документа знайти не вдалося, тож його подальша доля залишається невідомою. Оскільки чистовий варіант рукопису не виявлено, цінність його не викликає сумніву. Він неодмінно зацікавить широке коло науковців, які досліджують творчість і біографію М.І.Костомарова, а також саму епоху XIX – початку XX ст.

**Кандидат історичних наук, науковий співробітник
Інституту історії України НАНУ О.Т.Гончар (Київ);
директор Прилуцького краєзнавчого музею імені В.І.Маслова
Т.М.Зоць (Прилуки)**

№1

Передаю до музею 25.06.1927 р.
В.Маслов.

СПОГАДИ

Чернетка з статті, яка надіслана до українського музею діячів науки та мистецтва у м. Києві. О.Кисіль

О.М.Кисіль

Олександр Маркович Кисіль народився 7 вересня 1855 року у Петербурзі і у півтора року був перевезений матір'ю Аліною Леонтієвною Кисіль літом до с. Дідівці Прилуцького повіту Полтавської губернії, де в його батька був маєток з садибою та 237,5 десятин землі.

Освіту середню (Київська 1 гімназія) Олександр Маркович одержав у чужому місті, бо в м. Прилуки тоді була тільки одна школа – уїзне училище підготовки учителів. Після смерті свого батька і одруження матері з М.І.Костомаровим, Олександр Маркович веде сільське господарство на батьківщині в с. Дідівці. У 1876 чи то 1877 році Олександр Маркович надсилає два оповідання («В чем дело» і «Бесшашные») до редакції газети «Сын Отечества», які були опубліковані у недільних номерах газети.

Далі з невеликими перервами він бере участь у публіцистиці того ж «Сын Отечества», в журналі «Хуторянин», в київських газетах «Жизнь и искусство», «Киевская газета», «Киевская мысль» тощо. У 1896 році (24 квітня) через скаргу Прилуцької повітової земської управи, він сидить на лаві підсудних у Київській судовій палаті по звинуваченню прилуцькою земською управою у диффамачії за низку статей у газеті «Жизнь и искусство» під псевдонімом «Икс», про діяльність Прилуцької земської управи при головуванні В.Р.Милорадовича. Судова палата виправдала Олександра Марковича, і ця літературна справа наробила багато галасу в петербурзьких та київських газетах. У 1901 році Олександр Маркович видає книгу «Беседы о пчеловодстве» (для писемних селян), а в 1902 р. книгу «Які трави і як сіяти селянам Полтавської губернії» та продовжує свою писемну роботу у газетах.

У жовтні 1914 р. він бере собі нові клопоти щодо продовження у м. Прилуки тижневої газети «Прилуцький голос», яку почали випускати з 1 липня 1914 року два молодих чоловіка Д.А.Льодін та В.Г.Ідлін, і вже хотіли припинити справу за браком коштів. Олександр Маркович видає їй редагує цю газету до 1 січня 1917 р., коли типографія А.Я.Мирова відмовилась друкувати, а типографія Талалая вже не працювала. Біля Олександра Марковича зібралась революційна молодь і в газеті розміщувалися статті В.О.Колодуба та П.Ф.Залозного українською мовою. Передплатників на газету було мало, пани лічили її червоною, революційною, бо вона правдою колола панам очі.

О.М.Кисіль був членом Прилуцької повітової земської управи з 1901 по 1904 роки, років 10 був головою Прилуцького сільськогосподарського товариства, не менше років був головою Прилуцького товариства споживачів. Одружився Олександр Маркович 28 жовтня 1877 р. у с. Дідовці на дочці дідівського дяка Олені Григорівні Стефанович. Заснував у с. Дідовці майстерню для хлопців (столярню) і дівчат (мереживо та шиття), побудував для майстерні великий будинок, заклав у м. Прилуки по Переяславській вулиці слюсарно-ковальську майстерню, був головою міського кустарного комітету і т.ін.

Зараз Олександр Маркович містить статті у нашій газеті «Правда Прилуччини» і у харківському журналі «Вісник плодоводства, виноградарства та городництва».

Щороку при Дідівській земській школі Олена Григорівна влаштовувала на ціле літо дітям ясла.

№2

М.І.Костомаров у Дідівцях Прилуцького повіту Полтавської губернії (1875–1883 рр.)

9 травня 1875 року М.І.Костомаров був повінчаний у церкві Св. Параскеви в с. Дідовці священиком Петром Петровичем Пащиною з моєю матір'ю Аліною Леонтіївною Кисіль, яка зовсім молодого дівчиною була засватана за Миколу Івановича, а після його арешту та заслання за примусом своєї матері одружилася з моїм батьком Марком Дмитровичем Кисілем (помер у Києві у 1870 році і похований на Байковому цвинтарі).

В кінці травня чи початку червня (запам'ятав) наші молоді старики поїхали у Київ, де помешкання Костомарову запропонував відомий в ті часи окуліст, професор Іванов, який на літо їздив кудись лікуватися. Там (на Бібіковському бульварі) вони пробули до перших чисел серпня, звідкіль поїхали у Петербург, на свою квартиру на Васильєвському острові. У той час моя менша сестра Соня навчалася у Смольному інституті, куди й треба було її відвезти.

1876–1880 роки, якщо пам'ять мені не зрадила, Костомарови перебралися мешкати на літо у Павловському, куди забирали на канікули з інституту і мою сестру Соню.

Як взимку, так і влітку Микола Іванович до сніданку (у 12½ годин) збирав різні матеріали для своїх історичних монографій, а від сніданку до обіду (у 4½ години) він диктував свої історичні твори своїй матері, бо був дуже слабкий на очі, і якщо читав чи писав, то притулявся обличчям до книги або паперу дуже близько. У ті часи, коли Микола Іванович не їздив по архівах, моя матінка читала йому різні книги. Після обіду вже нічого не писалось і не читалось, а ходили усі троє (Микола Іванович, моя матінка та сестра Соня) на прогулянку у ліс, або ходили слухати концерти у павільйон на дачах у Павловську.

У Петербурзі дні провадились також, але по вечорам хто-небудь із знайомих заходив. По вівторках у Миколи Івановича збиралися всі ті знайомі, які бажали провести вечір з ним у бесідах до вечірнього чаю (у 8½ годин) і після нього. Найчастіше тут збиралися Д.М.Мордовцев, В.Л.Беренштам, Ю.Ю.Цвітковський, О.М.Піпін, М.М.Стасюлевич та інші. Мордовцев та Беренштам майже жодного вівторка не пропускали. Були й деякі дами та дівчата, та найчастіше з дівчат бувала Варвара Францовна Неслуховська, подружка по інституту моєї сестри Соні. Цю дівчинку (Басю, як її усі звали) усе наше сімейство дуже любило за її шустрість, веселість та винахідливість. У 1876 році Костомарови були осінню в Криму і повернулись звідти у вересні, пробули декілька днів у нас, у Дідівцях. Тільки з 1884 року, коли моя сестра Соня закінчила Смольний інститут, всі троє (Микола Іванович, моя матінка і сестра Соня) приїхали на початку літа до нас у Дідівці.

Тут життя Миколи Івановича (режим) було трішки змінено. Прокидався він у півшесті годин ранку, умивався і натщесерце їхав до Кустівців (передмістя м. Прилуки) купатися до садиби гром. Кутузова, через яку протікала річка Удай. Тут була дуже чиста вода та пісчане дно. Їздив він купатися щодня, не дивлячись на те чи йде дощ, чи дуже пече сонце. Повертався він від Кутузова, ідучи верстви зо дві пішки, а за ним їхав фаєтончик з парю коней з дуже гарними щитовими ресорами. У 8½ годин він уже сидів за стаканом чаю, а як коли трішки запізнювався, проїхавши на Вокзальну вулицю до гром. Джигіля, який на ту пору славився дуже гарними бубликами.

Відразу після чаю до нас приходила сусідка Маруся Петрівна Савченко-Маценко, на особистості якої неможливо не зупинитися. Маруся Петрівна (народжена Круковська) закінчила Єкатерининський інститут у Москві, після чого засіла серед своєї роботи на хуторі Георгіївському (і досі ще зветься круковщиною) майже на півдороги з с. Дідовець до м. Прилуки. Вона добре знала французьку та німецьку мови, бринькала на роялі, була добре ознайомлена з російською та закордонною літературами, словом була дуже вихована людина. Змолоду вона трохи поженихалась з аптекарем з м. Прилуки Фрометом, який кудись переїхав у друге місто, і Маруся Петрівна під сорок років виїшла заміж за відставного капітана Олександра Павловича Савченко-Маценко, який змолоду був покинений батьком у Варшаві зі своєю матінкою. Олександр Павлович у 12–13 років був узятий якимось (забув прізвище) польським паном за козачка, а як йому минуло 19 років і пани усвідомили, що він російський потомствений дворянин, то за його стали клопотати у Миколи І, який у той час приїздив до Варшави. Він наказав зачислити його у кірасирський полк, бо він був високого росту і широкоплечий. Ніде Олександр Павлович не навчався, так напівграмотним і помер у Дідівцях років через 10–12 після смерті Миколи Івановича. Так от вам і пара, і воєнний бурбон, ходячий на задніх лапках перед вищими його по чину або маєтку, і звисока дивляться на мужика та полупанків і дуже розумна, гарна вихована жінка з романом (Фромет) у минулому. Дітей у них не було. Так от ця сама Маруся Петрівна приходила до нас щодня у дев'ять годин ранку і до снідання (12½) читала Миколі Івановичу різні книжки російською, французькою та німецькою мовами, які Микола Іванович привозив з

Петербургу. Це були всі нові видання літературні та історичні. У 12½ годин Маруся Петрівна через фіртку з нашого саду йшла додому обідати з своїм стариком. Вона теж у цей термін була біловата.

Після снідання Микола Іванович диктував свої твори, для чого держав перед собою на одній стороні письмений столу (на другій стороні сиділа та писала моя матуся) цілі жмути паперу, на яких були записані ним матеріали, потрібні у даному творі.

Обід був щодня у 4½ години. Після обіду приходила Маруся Петрівна і йшла з Миколою Івановичем гуляти у наш сад або на високу гору під самим селом Дідовцями, яка зветься і зараз Бакумовою горою. Як ця парочка проходила селом, за ними йшла сільська дівтора і там, на Бакумовій горі, грала перед старим паном, як дівтора звала Костомарова у хрещени, співали різні пісні, танцювала, балувалися. Після вечірнього чаю (8½ годин вечора) ми всі сиділи на ганку у дворі або на балконі у сад, балакали про всячину, а Микола Іванович частіше заводив річ про небо, про зорі тощо. Частенько, коли ми сиділи на ганку, який виходив у двір, до нас приходив старий кухар Федір, який народився у цьому дворі і в ньому й помер. Це був свій чоловік, при якому ми всі народились. Частенько підходив до нас побалакати і нічний сторож Іван Мигаль, теж старий, який був вже дорослим у ті часи, коли було скасовано кріпацтво. В таких випадках розмова невільно переходила на тему кріпацтва та давніх років. Бувало й так, що трішки поговоривши тут, Микола Іванович з Марусею Петрівною йшли гуляти у сад і довго там сиділи на ослоні по доріжці с пірамідальними осоками.

Годин у 11–12 вечора ми всі розходились по своїм кімнатах, а Микола Іванович йшов у сад, де на колінцях без кашкету на голові довго молився Богу. Молився він Богу теж на колінцях і вранці, як тільки прокидався. У Петербурзі, перед тим, як молитися Богу, він засвічував перед іконами лампадку і воскові свічки. (Після смерті Миколи Івановича віддав його срібну лампадку у Дідівську церкву з надписом: «Горела до самої смерті у Н.И.Костомарова (7 апреля 1885)». Лампадка згоріла разом з церквою у 1920 р.). Частенько Микола Іванович ходив до служби Божої у неділю, або у яке-небудь свято до дідівської церкви, або повертаючись з купання у неділю слухав службу у кустівській церкві. Дуже хвалив він службу священника о. Петра Базилевського. «Служить так, як служать у слав'янських землях, підвищуючи голос на окремих моментах», – не раз казав про Базилевського Микола Іванович. У ті дні, коли йшов дуже великий дощ, Микола Іванович теж їздив купатися до Кутузових. Пам'ятаємо, що раз після такого купання він простудився, кашляв і написав листа до проф. Кошлакова, який прислав йому такого рецепта:

Вр. Зварити страву з чабака
Та вкришити бурака,
Всипать треба цибулі.
І все те, що добули: і фасолі, і бараболі,
Щоб всього було доволі.
Цією стравою з чабака годувати козака.

М.І.Костомарову, Кошлаков.

З малими змінами так жив у Дідовцях Микола Іванович. Хто б до нас не приїхав, життя Костомарова шанувалось. У червні того ж 1877 р. до нас у Дідівці прямо з станції Ніжин приїхав Данило Лукич Мордовцев. Приїхав він після Арарату, запалення легенів та перебування у Ментоні. (Після цього приїзду Данило Лукич надрукував

нарис про Дідівці під назвою «Під небом України»). По обличчю не можна було сказати що «купець» (так звали Мордовцева близькі знайомі), бо його рідні брати торгували хлібом, був небезпечно хворим. Вів був постійно веселим і задоволеним жартував, сміявся. До обід пані Маруся Петрівна що-небудь читала Миколі Івановичу. Я ходив з Данилом Лукичем куди-небудь далеченько гуляти у ліс, у яри, у поле. Незмінно з нами гуляла з нами моя Діяна, яка всім дуже подобалась за свій розум. У ті часи, коли Микола Іванович наговорював моїй матері, Мордовцев теж що-небудь писав у своїй кімнаті, або писав листи куди-небудь, або робив коректуру, яка надсилалась з Петербургу йому та Миколі Івановичу. Коректуру творів робила моя матінка, а як коли і я. Незабаром після приїзду Мордовцева до нас в Дідівці прибула Катерина Федорівна Юнге. Відома художниця і давня знайома Миколи Івановича, яку колись невдало сватали за Миколу Івановича. Висока, струнка, по обличчю не дуже видна. Вона переказувала усі московські новини (її чоловік окуліст, у ті часи був директором Петербурзько-Розумовської с/г академії) і багато дечого розповідала про «причуди», як вона казала, Л.М.Толстого. Через два – три дні Катерина Федорівна вже малювала олійними фарбами по білому атласу гірлянди польових квіток, які я їй приносив з поля, пучки спілих темно-червоних шпанок та інше.

В кімнатах у нас було дві покоївки: Уляна, відома всім петербурзьким навіщателям Миколи Івановича, і Параска, узята тільки на літо для допомоги Улянці. Уляша, Уляна Івановна Голяченко з с. Дідівці, була взята до нас 10-річною дівчиною. Була майже одноліток з нами, дітьми, і прожила у моєї матері 26 років, з 1875 р. до 1885 р. при Миколі Івановичу, до його і після його смерті. Після того вийшла заміж за швейцара дому Плаже проти церкви Миколи Морського. Уляша була весела, проворна, але на вид дуже проста, тоді як Параска 19 років була писана красавиця. (Параска потім вийшла заміж у с. Манжосовку Дідівського [...] приходу. У минулому 1926 р. я бачив уже сиву Параску-удову. Вона і зараз красавиця.

Катерина Федорівна захотіла змалювати Параску олійними фарбами в українському убранні. А так як Катерина Федорівна навіть погано розуміла українську мову, то я все пояснив Парасці. На другий день прийшла красавиця Параска і прийшла її старша сестра Настя, дуже погана на обличчя. Щоб не образити Насті, Катерина Федорівна наперед швиденько змалювала Настю, а потім вже довго-довго малювала Параску, яку ми поставили під колоною комори в саду. По проханню Катерини Федорівни я жартував з Параскою, щоб вона була веселішою. Малюнок, який признався для паризької виставки, вийшов дуже гарний.

Ходили ми (я і сестра моя Соня) з Мордовцевим пішки у місто на ярмарок днів зо два до Івана Купала. А перед Іваном Купала (Івана 24 червня) майже усі ми ходили на Бакумову гору слухати купальських пісень і дивитись, як хлопці та дівчата скакатимуть через вогонь. Хіба вони знали, що сюди прийде старий пан, і наносили багато кулів соломи. Всі ми тут сиділи слухали пісні, регіт, жарти і тільки одна Катерина Федорівна нічого не розуміла. Микола Іванович все пояснював їй, звідкіля узявся такий звичай, що його, крім України, ніде немає і т.і. Катерина Федорівна пробула у Дідівцях приблизно місяць і поїхала до Криму, де у неї була дача у Коктебелі. А Мордовцев пробув у Дідівцях ще декілька тижнів.

У липні приїхав до нас Василь Петрович Горленко з свого маєтку в с. Ярошівка Прилуцького такий повіту верстов за п'ятдесят від Дідівців. Низького зросту, широкоплечий, з великою несиметричною до тіла гладко стриженою головою. Він був веселий гість, і гість, знайомий з новітньою зарубіжною літературою. Він тоді писав до газети «Новое время» рецензії на нові книги, які надсилались йому видавцем «Нового времени» О.Сувориним. Не пам'ятаю, чи в цьому році, чи в другому Микола Іванович з

Горленком їздив до Переяслова за деякими історичними справами, але пам'ятаю, що вони вдвох туди їздили. У кінці серпня чи на початку вересня Микола Іванович і моя матуся з моєю сестрою Сонею та Уляною поїхали до Петербургу. І у нас стало тихо (масток, у якому літував М.І.Костомаров, надійшов у спадщину моему батькові, який заповів моїй матусі у пожиттєве володіння, однак вона передала його мені після смерті Миколи Івановича).

1882–1883 роки наші приїздили у Дідівці раніше 1881 року. Приїздив Мордовцев, приїздили Юнге, Горленко. Життя йшло по заведеному давно порядку. Тільки 1883 р. Микола Іванович приїхав хворий і дуже нервувався, що не може нічого робити, що він сліпне і таке ін. Купатися до Кутузова він усе рідше їздив, а проти Івана Купала уже не йшов на Бакумову гору, а в парі з Марусею Петрівною проїхали вони кругом на Бакумову гору, куди було винесено стільця, щоб Микола Іванович не сидів на землі. Сидів він тут смутний, мало балакав і поїхав знову округом додому. Це був останній наїзд Миколи Івановича до Дідівців. У 1884 р. після того, як його проволокли сані якоїсь пані із-під арки, що знаходиться у Петербурзі на Великій Морській вулиці, наші вже не приїздили у Дідівці, а провели літо на дачі у Павловському. Із листів покійної матусі і сестри Соні я бачив, що Микола Іванович вже не одужає і більше у Дідівці не приїде. 7 квітня 1885 року Микола Іванович помер у Петербурзі.

Одержавши телеграму про смерть Миколи Івановича, я пішов зі своєю дружиною до нашого попа, і він відслужив панахиду по Миколі Івановичу у нашій дідівській церкві. Не встигли ми відслужити панахиду, як до попа прискакав верхи кінно поліцейський урядник, який прочитав папір, що губернатором заборонено служити панахиду по Миколі Івановичу. Моя матуся з сестрою Сонею і Уляною приїхали у Дідівці у травні чи у червні. Літом знову був у нас Мордовцев, який ще раз приїздив до нас у 1887 році. Приїздив і Горленко, але всі були схвильовані смертю Миколи Івановича, і намагалися розважати мою матусю.

Цей короткий нарис життя Миколи Івановича далеко не повний. Дещо забулось за 42 роки зо дня його смерті, дещо, можливо, віднесено не до того року перебування Миколи Івановича в Дідівцях. Але все те, що тут про нього написано, пройшло перед нашими очима, моїми і моєї дружини, до якої Микола Іванович дуже поважно відносився.

«Олена Григорівна, – казав він не раз про мою дружину, при всіх, – невсипуща господиня». До цього треба додати, що Микола Іванович називав мою матусю раз у раз «баринею», а чому він її так звав, зосталося без пояснень.

Олександр Кисіль

The article is devoted to the publication of two unknown archival documents, including the memoir of M.I.Kostomarov his stepson O.M.Kysil' and author of autobiographical information that is stored in Pryluky museum. The documents highlight the interesting details of private life scientist during his stay in the Didiwtsi in 1874–1884 biennium, as well as specify biography O.M.Kysil'.

Keywords: Kostomarov, Krahel's'ka, Kysil', Didiwtsi, Mordovtsev, Horlenko, Junge.

